

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 930:[329.14(477)«191»+929Грушевський]

ББК 63.1(4УКР)61-1(4УКР)612

Віталій Хоменко

Михайло Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів у працях Микити Шаповала

У статті розглядається проблема співпраці Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Проаналізовано інформаційний потенціал публіцистичних праць, автобіографічних творів і епістолярної спадщини М. Шаповала. Зроблено висновок, що основними питаннями, на які М. Шаповал звертав у них свою увагу, були: початок та причини співробітництва голови Центральної Ради з есерами; діяльність М. Грушевського на чолі Закордонної Делегації УПСР; партійні конфлікти між різними групами есерів за кордоном; контакти відомого історика з представниками Радянської України та його повернення на Батьківщину.

Ключові слова: *УПСР, Закордонна Делегація, есери, Центральна Рада, еміграція, епістолярна спадщина, грушевськознавство.*

Проблема взаємовідносин славетного українського історика та не менш відомого політика М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів (Далі. – УПСР) є надзвичайно цікавою для вчених-грушевськознавців як в Україні, так і за її межами. На перший погляд доба українських визвольних змагань 1917-1920-х років вивчена вже дуже добре, оскільки бачимо величезну кількість виданих наукових праць на цю тематику. Нібито добре знаємо і вклад М. Грушевського в розвиток революції, адже жодна стаття, монографія чи підручник про ті буремні

© Хоменко В., 2017

Хоменко Віталій Олексійович - аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

роки не оминають своєю увагою постать славетного вченого, його організаційної та законотворчої діяльності на посаді голови Центральної Ради (Далі. – ЦР), впливу на революційні маси, ролі у прийнятті знакових державницьких рішень тощо. Але у політичній біографії історика є питання, які й до сьогодні носять дискусійний характер та вимагають прискіпливої уваги дослідників. Одним з них є співпраця М. Грушевського з УПСР. Загалом вона тривала з 1917 до 1924 року, коли суспільствознавець повернувся на Батьківщину. У зв'язку з цим вкрай важливо розширювати джерельну базу, щоб з'ясувати основні аспекти співробітництва історика та українських есерів. Надзвичайно цінну інформацію може дати вивчення архівних фондів, праць та спогадів сучасників М. Грушевського.

Відтак, метою статті буде дослідження інформаційного потенціалу публіцистичних праць М. Шаповала, його автобіографічних творів, епістолярної спадщини, які є вже або виданими та доступними широкому колу дослідників, а також тих, що містяться у його особистому фонді 3563 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. М. Шаповал був активним діячем УПСР доби Української революції та одним із очільників есерівських еміграційних організацій. Він був дуже добре знайомий з М. Грушевським і пройшов шлях від підтримки багатьох його політичних ідей до вкрай різкого їх несприйняття. Отже, у його документах можемо знайти важливі факти про співпрацю історика з есерами.

У першу чергу розглянемо праці М. Шаповала публіцистичного характеру. У них бачимо, що автор звертався до характеристики взаємовідносин М. Грушевського з УПСР, починаючи з моменту, коли історик у березні 1917 року повернувся до Києва з Москви. Наприклад, у нарисі «Велика революція і українська визвольна програма», що вийшла друком у Празі в 1927 році, М. Шаповал зазначає, що провідниками української революції були випадкові люди, до яких зараховує і славетного історика¹. Звісно, що така оцінка ролі М. Грушевського в революційних подіях є, на нашу думку, щонайменше некоректною. Стосовно початку співпраці голови ЦР та УПСР автор відмічає наступне: «що-ж до Грушевського, то на початку революції був типовий «радикал-

демократ», потім став співчувати с-рам[УПСР. – В. Х.], с-ром став (не формально) на Трудовім Конгресі, формально – в січні 1921 року, і в тім же році відмовився від боротьби»². На думку М. Шаповала, історик «еволюціонував планомірно в-ліво, прийняв соціальну революцію і відмовився від боротьби з більшовиками»³. Варто додати, що у рукописі «Закордонна праця» М. Шаповал згадує, що М. Грушевський з кількома іншими есерами виїхав у еміграцію в квітні 1919 року⁴. Знову ж таки, теза М. Шаповала про відмову славетного історика від боротьби виглядає не зовсім вірною. Можна звісно припустити, що суспільствознавець відмовився від партійної боротьби в УПСР, але ж він продовжував боротися за перемогу української справи навіть повернувшись до Радянської України.

До речі, М. Шаповал систематично називає М. Грушевського та його однодумців прорадянськими діячами. У праці «Шлях визволення», виданій ще у 1923 році, знаходимо такий пасаж: «Революція розбила с.р.-ів на кілька групувань, із яких головніші: ес-ри комуністичного напрямку (М. Груш., Чечель, Шраг, Христюк і ин.)...»⁵. А далі автор, класифікуючи українські партії, називає серед есерів і так звану «течію М. Грушевського», яку відносить до «більшевицько-орієнтованої групи»⁶. Дещо більше інформації про обставини «полівіння» славетного історика та його прихильників у Закордонній Делегації (Далі. – ЗД) УПСР бачимо у книзі «Ляхоманія: Наша доба», яка була надрукована в 1931 році, знову ж таки у Празі. Характеризуючи «порозуміння» групи Грушевського, до якої зі слів М. Шаповала входило лише п'ятеро осіб, з більшовиками, автор пише, що «Група М. Г. в р.р. 1921-24 жила у Відні, з нею УПС-Р не мала нічого спільного вже з січневої конференції 1921 р., розійшовшись якраз на питанні про визнання уряду Раковського». Також він наголошує, що «Ми /я, т. Гигоріїв і ин./ були проти уступок для більшевизму і тому настав розрив, про що оповістила група Грушевського, ведучи проти нас...клеветницьку кампанію /див. писанину в «Борітесі-Поборете» вже з серпня 1921 р./»⁷. Вважаємо, що М. Шаповал оцінював контакти суспільствознавця з більшовиками досить таки поверхово, не намагаючись зрозуміти, чому колишній голова ЦР наважився на такі кроки. Звертаємо увагу, що всі спроби українських

еміграційних організацій донести «українське питання» до владних кіл Антанти нічим позитивним не завершилися. Бачимо це і на прикладі М. Грушевського, який змушений був через відсутність серйозних позитивних результатів згорнути діяльність своїх політичних проєктів, яким були: ЗД УПСР, Комітет Незалежної України і Український Соціологічний Інститут. За таких умов доля України вирішувалась лише в самій Україні, яку контролювали саме більшовики і тому з ними можна було спробувати домовитись, що і намагався робити М. Грушевський. Крім того, на початку 20-х років ХХ ст. мало хто міг здогадуватись, яких кривавих форм набуде згодом «будівництво комунізму» в СРСР і яким цинічним «макіавеллізмом» це все буде супроводжуватися.

Варто відмітити, що М. Шаповал у своїх публіцистичних працях досить широко висвітлює процес створення Українського Громадського Комітету (Далі. – УГК) УПСР, а також причини того, чому відбувся його розрив із ЗД УПСР, яку, як відомо, очолював саме М. Грушевський. У статті «Pro domo sua...» М. Шаповал згадує, що його ідею про створення УГК, запропоновану у серпні 1920 року на нараді в Карлсбаді, професор Грушевський та інші члени ЗД «одноголосно відкинули». Наступного разу ЗД «устами М. Чечеля заявила протест проти заснування УГК» у травні 1921 року⁸. Фактично, цю ж саму інформацію М. Шаповал повторює і у своїй вже вищеназваній роботі «Закордонна праця»⁹. Напевно, слід нагадати, що в той час М. Шаповал теж фактично входив до ЗД, але не припинив своїх спроб організувати УГК, який був утворений 7 липня 1921 року у Празі, проти чого знову різко негативно виступила група Грушевського¹⁰. Крім того, у цих працях М. Шаповал знову повертається до проблеми «полівіння» групи Грушевського. У статті «Pro domo sua...» автор повідомляє про невідомі для нього, але тісні зносини ЗД з представниками радянської дипломатичної місії¹¹. У рукописі «Закордонна праця» теж є згадка про це, яку, на нашу думку, слід процитувати повністю: «Вже з півроку нам [М. Шаповал та його прихильники – В. Х.] було відомо, що Грушевський з своїми 5-6 однодумцями цілком стали на бік більшовиків і збирались їхати на Україну, хоч проти цього були всі інші закордонні організації, але про-

ти цього були і т.т. на Україні, від яких тоді саме (в червні) прибув за кордон т. Балаш і привіз матеріали, які свідчили, що ми якраз стоїмо на партійних позиціях. Було жаль і сумно, що «Закордонна Делегація» нашої партії (Грушевський, Чечель, Шраг і ин.) одірвались від партії і повели акцію, що суперечила попередній політиці УПСР. Одна була сумна вигода, що виявилась вся хиткість цих людей тепер, а не пізніше»¹².

Звичайно, що М. Шаповал не міг не відреагувати на вкрай неоднозначний крок славетного українського історика – його повернення до Радянської України у 1924 році. Цей вчинок колишнього голови ЦР викликав бурхливу реакцію у середовищі українського еміграційного політикуму, яка мала, в основному, негативний характер. М. Шаповал присвятив цьому питанню окрему статтю під промовистою назвою «Політична смерть М. Грушевського»¹³. У ній він коротко охарактеризував есерівську «кар'єру» професора Грушевського: «В революції заявився, як член «ТУП»а, не знаючи, якою буде революція. Але згодом став «безпартійним», психологічно залишився тим, чим був. Потроху переймався симпатіями до «селянства» і платонічно співробітничав з партією соціалістів-революціонерів. «Сімпатизував», але в партію не вступав. Навіть був головою закордонної делегації цієї партії, але до партії не належав. І тільки в січні 1921 року на конференції в Празі під натиском окремих соціалістів-революціонерів, яким стала відома непричетність його до партії, він заявив про належність до партії. Отже, став «есером», вже тимчасом перенявшись «пролетарським світоглядом», що й виявив у большевицькій орієнтації»¹⁴. Крім того, М. Шаповал дає різку і категорично негативну оцінку факту рееміграції М. Грушевського, вважаючи, що «Так скінчив шлях боротьби за самостійну суверенну Українську республіку перший Голова Укр. Центральної Ради, капітулювавши перед ворогом. Без сумніву цей факт є політичною смертю цього Українця, що висунутий був нашим безлюдям на провідне становище і що не втримався на йому»¹⁵. Звісно, що такі оцінки М. Шаповала були надзвичайно різкими і, на нашу думку, помилковими. Більше того, повертаючись до Києва М. Грушевський якраз намагався продовжити свою політичну діяльність, адже в еміграції вже не було

для цього умов, українська еміграція не мала впливу і ресурсів боротися, вона занепадала і сходила на маргінеси політичного життя. І, напевно, «політичною смертю» було залишитися за кордоном з метою вести політичну боротьбу, що не мала перспектив. М. Грушевський вибрав повернення і таким чином продовження боротьби за Україну, а М. Шаповал залишився в еміграції, щоб боротися за примарне лідерство в УПСР.

До другої групи джерел зараховуємо документи автобіографічного характеру. У фонді М. Шаповала 3563 ЦДАВОВ України відклатось три таких джерела. Наприклад, у конспекті споминів «Мій шлях» М. Шаповал згадує події січня 1919 року, які були безпосередньо пов'язані з українськими есерами та М. Грушевським. Він пише, що «В кінці січня в Києві / перед евакуацією/» відбулась «фіктивна конференція УПСР – Грушевський, Голубович і К^о забирають провід «партії» в свої руки і одтирають мене й Григорііва»¹⁶. Чому ця конференція була фіктивною автор не пояснив. Але цінність цього уривку в іншому. Він вказує на значущість особи колишнього голови ЦР для есерівської партії, а разом з тим, безперечно, і його політичних ідей для її партійної програми.

У наступній праці «Моя хроніка», яка охоплює події життя М. Шаповала з 1919 року по 1929, автор зробив деякі записи і про співпрацю М. Грушевського з есерами. Навесні 1919 року М. Шаповал перебував у західноукраїнському місті Станіслав. Згідно його запису 4 квітня туди ж прибув і М. Грушевський, який в цей час намагався виїхати за кордон, щоб потрапити на конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу, що повинен був відбутися в Амстердамі. У Станіславі славетний історик пробув не дуже довго і вже 14 квітня поїхав далі¹⁷. Наступна згадка про М. Грушевського датована 7 квітня 1920 року, коли історик зі своєю родиною приїхав до Праги¹⁸. Варто відмітити, що перед своїм поверненням до Києва колишній голова ЦР отримував пропозиції продовження науково-викладацької діяльності за кордоном. М. Шаповал також пише, що з 2 по 8 вересня «справа Грушевського» перебувала в Педагогічному Інституті у Празі¹⁹, але в кінцевому рахунку, як ми вже знаємо, історик не погодився на умови пражан. Останній запис про М. Грушевського датований 5 січня 1924 року, коли «Зак. ком. прийняв остаточну редакцію

листа до Грушевського»²⁰. У цьому посланні празькі есери намагались фактично востаннє переконати суспільствознавця не їхати до Радянської України. Більш конкретно зміст цього листа, автором якого скоріше за все був саме М. Шаповал, розглянемо дещо нижче. Крім того, під цією датою бачимо згадку про лист від такої собі Наталки Коц.[Коцюбинської – В. Х.] з Києва, «що вони з нами і проти повороту Грушевського»²¹.

Але найбільшу джерельну цінність у питанні взаємозв'язку М. Грушевського та УПСР мають не вищезгадані фрагментарні спогади М. Шаповала, а написаний ним «Щоденник», оригінал якого також зберігається у фонді 3563. Слід сказати, що є і друкований варіант цього документа. Він був виданий у 1958 році в Нью-Йорку стараннями Сави Зеркала, який, крім того, і профінансував його друк. Хоча, за «Щоденником» М. Шаповала можна детально з'ясувати багато епізодів із життя М. Грушевського в еміграції, все ж таки варто зважати на те, що будь які спогади, мемуари чи щоденники є джерелами надзвичайно особливими і, як би автор не намагався об'єктивно подавати інформацію, він не застрахований від неточностей і помилок, суб'єктивних оцінок і суджень, на які безсумнівно будуть впливати його особистісні уподобання чи антипатії. Відтак, до багатьох свідчень М. Шаповала, які демонструють його особисте ставлення до партійної та політичної діяльності М. Грушевського, потрібно ставитись досить таки критично, особливо знаючи, якими непростими були стосунки між ними.

Перша згадка про М. Грушевського у «Щоденнику» М. Шаповала стосується відомих подій березня 1919 року у Кам'янці-Подільському, коли там було створено Комітет охорони республіки, який перебував у опозиції до Директорії²². У цей час сам М. Шаповал перебував у Станіславі і дізнався про спробу перевороту з чуток. Він пише 24 березня, що «...в Кам'янці-Подільському Грушевський і Голубович оповістили владу Рад і захопили владу»²³, а наступного дня додає, що всіма цими подіями «керує нишком Грушевський»²⁴. Таким чином уже з цих слів бачимо, що вплив відомого історика на українських есерів був надзвичайно суттєвим, якщо не сказати більше. Причому докази фактично лідерського статусу М. Грушевського в УПСР будемо зустрічати у записах М. Шаповала повсякчас.

6 квітня 1919 року М. Шаповал залишив запис, що до Станіслава «позавчора приїхав М. Грушевський. Їде до Амстердаму на соціалістичну конференцію. Популяризуватиме українську справу за кордоном. Очевидно він більше зробить, чим усі наші місії закордонні...»²⁵. Показово, що незважаючи на певну свою неприязнь до відомого історика М. Шаповал досить високо оцінював його можливості у справі налагодження міжнародних зв'язків. 12 квітня автор повторює інформацію про виїзд М. Грушевського до Амстердаму²⁶, а 14 квітня повідомляє, що «Сьогодні Грушевський виїхав. Його проводжають Лизанівський, Жуковський, Євшан. З ним поїхав Ревуцький»²⁷. Після цього інформація про М. Грушевського на сторінках щоденника зникає аж до 15 липня, коли М. Шаповал записує, що «Грушевський був у Парижі і переконався, що там стан справ стоїть безнадійно. Тепер живе у Швейцарії»²⁸.

Потрібно відмітити, що автор «Щоденника» робить численні дописи того, як представники есерівської партії, у тому числі і М. Грушевський, намагались з'ясувати для себе, якої політичної лінії потрібно дотримуватись в умовах еміграційного життя, якими повинні бути першочергові партійні завдання та форми діяльності. Так, М. Шаповал 28 липня 1919 року пише, що «Читав листа Чечеля і Грушевського до Миколи Ілліча. Пише Чечель, що в другій половині серпня буде з'їзд українських соціалістів для вирішення важних питань... В Парижі були Грушевський та Ісаєвич, радились з Матюшенком та Дідушком і на радились до нічого»²⁹, 15 січня 1920 року він зазначає: «Чечель викликав телеграмою до Праги і сам не приїхав. Жуковський пояснив, що це він з Чечелем «рішив» скликати «нараду» і мають приїхати Грушевський, Шраг, Толмачов, Чечель і я»³⁰. 16 квітня М. Шаповал залишає запис, що 7 квітня «приїхав до Праги Грушевський з родиною» і вже наступного дня «мали спільну нараду /Володимир Кирилович, Михайло Сергійович, Жуковський і я/»³¹. Але конкретних рішень цих нарад та ролі в них М. Грушевського автор не подає.

Починаючи з 9 листопада 1920 року бачимо у тексті «Щоденника» багато повідомлень про діяльність колишнього голови ЦР у ролі лідера есерівських організацій за кордоном. Наприклад, цього дня відбулись збори групи УПСР і, зі слів

М. Шаповала, видно, що головував на них саме М. Грушевський³², хоча у розмові з М. Шаповалом 15 листопада славетний історик підтвердив, що не є членом партії есерів³³. 16 листопада автор залишив запис про те, що відбулось чергове засідання УПСР, на якому Жуковський, один з найбільших прибічників професора Грушевського, розповідав «про стики і заходи ріжних сфер московських»³⁴. Це стало першою згадкою автора щоденника про «радянфільство» серед членів Закордонної Делегації УПСР. М. Шаповал спершу назвав це все «дурницями», але з кожною наступною сторінкою інформації про зміну політики групою Грушевського ставало все більше³⁵. Крім того, М. Шаповал чітко вказує на політичних однодумців М. Грушевського в середовищі есерів-емігрантів, залишивши запис від 17 січня 1921 року про розмову з М. Чечелем та М. Шрагом, які «стоять на стороні Грушевського і Жуковського»³⁶.

Дуже докладно М. Шаповал описує, в яких умовах проходила конференція УПСР у Празі. Почалась вона 18 січня 1921 року, причому автор відразу ж зауважує, що М. Грушевський не є членом есерівської партії, але саме його обирають головою конференції. Але 20 січня «Грушевський...заявив, що вступив у партію, зв'язав себе з її долею...»³⁷. Відзначимо, що М. Шаповал «привітав цю заяву...». Також автор «Щоденника» відмічає, що конференція проходила фактично під контролем групи Грушевського. Було обговорено питання визнання радянського уряду Раковського, відбулись дебати стосовно економічної програми партії. Єдине, що завадило М. Грушевському завершити конференцію своєю повною перемогою була заява Н. Григоріїва, зроблена 21 січня, про те, що Центральний Комітет УПСР в Україні заарештований і «ЦК незадоволений політикою Закордонної Делегації». Це дуже «схвилювало Грушевського» і була зроблена перерва до ранку наступного дня. Конференція закінчилась 23 січня, а прийняті на ній резолюції носили компромісний характер³⁸. 30 січня М. Шаповал записав, що «Поведення Грушевського і Ко» на конференції «ввесь час було мерзке, гидке»³⁹. Остання цитата яскраво демонструє ставлення М. Шаповала до М. Грушевського.

Поряд з цим, М. Шаповал не міг оминати і питання створення у Празі УГК та, як наслідок, розрив із ЗД, що мала штаб-квартиру у Відні⁴⁰. Головну провину за це М. Шаповал покладає саме на М. Грушевського, хоча, на нашу думку, його «вклад» у цей процес був набагато більшим ніж голови ЗД. У цей же час до закордонних есерів приїхав з України посланець від ЦК УПСР Балаш. Автор відмічає, що «йому наказано їхати попереду до Грушевського, щоб я часом не спокусив його»⁴¹. Насправді, нічого дивного у цьому немає, адже офіційно УПСР за кордоном представляла саме Закордонна Делегація і саме тому Балаш мусив спершу їхати до М. Грушевського, а не до М. Шаповала, який був просто лідером есерівської групи у Празі.

22 липня 1921 року М. Шаповал вперше залишає запис про можливість М. Грушевського та його однодумців повернутись до Радянської України, причому робить це у звичній для себе різко образливій формі: «Вчора у «Впереді» прочитав звістку, що Грушевський, Шраг, Жуківський, Штефан їдуть працювати до большевиків. Чечель і Василь Мазуренко поїхали вже. Зрадники! Сімулюють «есерівство»⁴². Звісно, що виїзд колишнього голови ЦР завдав би серйозного політичного та психологічного удару по українських емігрантах. Відтак вони починають робити спроби переконати М. Грушевського залишитись в еміграції. Так, 2 березня 1922 року М. Шаповал згадує про лист від В. Винниченка у якому той написав про потребу «дбати про порозуміння з Грушевським і К-о»⁴³. 14 вересня 1923 року М. Шаповал згадав про бесіду з Олександром Олесем, який «добивався, щоб Грушевського взято до Праги»⁴⁴. Під 2 листопада знаходимо таки допис: «Грушевський – крутій. Його вибрано до Інституту, дав згоду, прохав, щоб платили тисяч три. Призначила Селоспілка на кооперативні курси з платою 1500 (разом 3250), а він тепер пише Стахову, що одержав з України листи, кличуть туди, там «ніби добре», він розвідається і коли буде справді добре, то поїде на Україну, а ні, то до Праги. Прохає кілька місяців почекати»⁴⁵. Звісно, якщо не знати справжніх намірів М. Грушевського після повернення до України, а М. Шаповал їх не знав або не розумів, то таку його поведінку можна оцінити як «крутість». 27 грудня автор залишив

наступну замітку: «8. XII. Закордонний Комітет УПСР ухвалив текст листа до Грушевського з приводу його повороту на Україну. Листа написав я»⁴⁶. Остаточну редакцію листа було ухвалено 5 січня 1924 року. Також «З київа одержано листа від Наталки Коцюбинської, що вони згодні з нами. Вони проти поїздки Грушевського. Лизанівський про це написав до Грушевського»⁴⁷. Це була напевно остання спроба празьких есерів завдати повороту історика до Києва.

Нарешті 9 березня 1924 року знаходимо запис, який демонструє реакцію М. Шаповала на інформацію про те, що М. Грушевський вже поїхав до УСРР: «Кажуть, що Грушевський вже справді виїхав на Україну. Це справді зрадник. І не дарма ми йому не довіряли до кінця. Партію отруїв, деморалізацію посіяв, був завжди егоїстом. Примирився з ворогом-окупантом, а не примирився з українськими соціалістами»⁴⁸. Очевидно, що конструктивною критикою такі висновки назвати важко, бачимо лише емоції.

Третю групу джерел складає епістолярна спадщина М. Шаповала. У його особистому фонді відклалось кілька листів, які дають певну інформацію про співробітництво М. Грушевського та УПСР. В основному це листування М. Шаповала та М. Чечеля. Загалом, їх тематика пов'язана з листом «Не руйнуйте партії» та листом М. Грушевського до М. Шаповала від 5 лютого 1921 року, в яких ЗД УПСР критикувала празьку групу есерів та її лідера, яким і був М. Шаповал. Розглянемо ці послання за хронологічним принципом. У листі від 27 листопада 1920 року до М. Чечеля М. Шаповал декілька разів наголошує, що славетний історик не є членом есерівської партії, не входить ні до одної з партійних груп, але виконує функцію голови Закордонної Делегації УПСР⁴⁹.

З листа, який датований 9 грудня 1920 року вкотре дізнаємося про надзвичайно неприхильне ставлення М. Шаповала до М. Грушевського, яке виходить навіть за межі політичної конфронтації і переходить у площину особистісного несприйняття⁵⁰. Саме про це йде мова у наступних листах. Наприклад, у посланні М. Чечеля до М. Шаповала від 29 березня 1921 року автор чітко вказує на те, що головою Закордонної Делегації

УПСР є саме М. Грушевський і критикує М. Шаповала, який називає вчинки славетного історика недостойними⁵¹. У листі-відповіді від 4 квітня 1921 року М. Шаповал пише, що «з охотою знімаю кваліфікацію «недостойний»», але продовжує критикувати М. Грушевського за його листи, зміст, яких нібито впливає «на партійні ряди деструктивно і викликає непотрібне огірчення між парт. членами...»⁵².

У свою чергу М. Чечель дає на це доволі розлогу відповідь у посланні датованому 29 квітня 1921 року. Він зауважує, що «Мені, членові Закорд. Дел., Ви пишете про голову Делегації [М. Грушевського. – В. Х.] такі речі, після котрих (коли б вони були правдивим) я не міг би співробітничати з ним»⁵³. Відтак, дізнаємось, у чому М. Шаповал звинувачує М. Грушевського. По-перше, це «неконструктивна» критика головою ЗД УПСР празької групи есерів. По-друге, переговори групи М. Грушевського з представниками Московської влади. По-третє, нібито нещирість суспільствознавця з членами інших партійних груп есерів у політичних питаннях⁵⁴. М. Чечель пише: «Микито Юхимовичу: я вважаю Вас винуватим в тім, що атмосфера в наших партійних колах за кордоном псується. Весь час Ваші відносини до тт. Грушевського і Жуковського – ось найбільш згущене місце цієї атмосфери»⁵⁵. Отже, автор листа вважає саме М. Шаповала ініціатором конфліктів з М. Грушевським, причому причинами їх є певні «особисті відносини» між ним та відомим істориком, які М. Шаповал чомусь переносить у площину партійної діяльності⁵⁶. М. Чечель повідомляє, що лист до М. Шаповала від 5 лютого 1921 року був написаний особисто головою ЗД УПСР і підтверджує, що М. Грушевський попередньо ознайомив з його змістом інших членів віденської групи есерів⁵⁷, таким чином, причин для конфлікту немає, адже в листі висловлена фактично позиція всієї Закордонної Делегації. М. Шаповал не забарився з відповіддю і 13 та 15 травня написав М. Чечелю свої послання. Скоріш за все, лист від 13 травня не був надісланий, адже він залишився незакінченим. Загалом, з них можна зробити висновки, що їх автор продовжував звинувачувати М. Грушевського у розкладі есерівської партії⁵⁸, ініціатором конфліктів між ними вважав саме позицію і вчинки суспільствознавця⁵⁹.

М. Шаповал пише, що поведінка Грушевського та Жуковського «викликає якусь загальну ненависть в партії, призирство»⁶⁰. Знову повторюється теза про перемовини представників ЗД УПСР з радянською владою⁶¹. Тобто бачимо, що стосунки між празькою та віденською групами УПСР поступово ставали все більш напруженими, звинувачення взаємними, ніхто не збирався поступатися чи йти на компроміс, що в кінцевому рахунку і призвело до остаточного розколу.

У фонді М. Шаповала зберігається і лист Закордонного Комітету УПСР до славетного історика під назвою «До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського». Згідно «Щоденника» М. Шаповала він був написаний ним особисто в грудні 1923 року. У листі головна увага акцентується на тому, що титул «Голови Центральної Ради» належить не славетному історичу, а українському народові⁶², що цей титул став символом «суверенних прав України»⁶³. Відтак, М. Грушевського застерігають: «Ви збираєтесь їхати для «культурної роботи» в самі тяжкій для українського народу момент... Своїм переїздом на Україну Ви поставите під окупаційну владу свій високий титул... Ви підтвердите буцім то на Україні добре. Окупанти приплеснуть в долоні і скажуть: перший голова Української Держави з нами (нишком додадуть: він узаконює нашу окупацію України, в наші руки віддає те, що з довір'ям дав йому Український Народ)»⁶⁴. Автор нагадує М. Грушевському і про соціалістів-революціонерів «імя яких Ви носили, і достоїнство якого проміняли на «катедру історії» од московської влади на Україні» та вважає, що «Зробивши шкоду нашій партії, посявши в нас розбрат, втягнувши її на боротьбу з московськими комуністами, проливши її кров, своїм поворотом в цей час Ви зробили б їй останню ганьбу...»⁶⁵. У цьому питанні з М. Шаповалом теж можна посперечатись, адже, завдяки саме авторитету М. Грушевського УПСР здобула більше можливостей для реалізації своєї політичної програми, головні успіхи есерівських організацій в еміграції пов'язані теж передусім з діяльністю славетного історика, а перед поверненням до України в 1924 році він вже не брав активної участі у партійній діяльності і не міг впливати на тодішні здобутки і невдачі есерівської партії за кордоном.

Також суспільствознавця запитують: «Невже Ви вірите, що сучасна окупація дасть Вам можливість працювати для добра українського народу? Невже Ви небачите, що тут закордоном в культурному оточенні де до Вашої розпорядимості всякі бібліотеки й архіви, Ви можете в сто разів більше зробити для розвитку української культури, ніж на Україні під доглядом чека?»⁶⁶. Насамкінець лунає останнє прохання, яке є фактично лейтмотивом усього листа: «Ми хочемо вірити, що Ви спинитесь над прірвою і повернетесь від неї»⁶⁷. Бачимо, що М. Шаповал зі своїми прихильниками вважали основною метою реєміграції М. Грушевського його бажання займатись розвитком української культури та науки. Вони не змогли зрозуміти, що славетний історик хотів досягнути набагато більше. Він прагнув використати революційний потенціал більшовиків на користь позитивного вирішення української справи, а культура з наукою були не стільки метою, скільки одним із засобів власне політичної боротьби.

Таким чином, проаналізувавши праці М. Шаповала можемо зробити наступні висновки. По-перше, документи М. Шаповала, порівняно з працями інших сучасників М. Грушевського, мають напевно найбільший інформаційний потенціал у питанні співпраці славетного вченого з УПСР. По-друге, автор торкається різноманітних аспектів партійної біографії М. Грушевського, починаючи з 1917 року і до 1924 року. Основними питаннями, на які він звертає свою увагу, були: початок та причини співробітництва голови ЦР з есерами; діяльність М. Грушевського на чолі ЗД УПСР; партійні конфлікти між різними групами есерів за кордоном; контакти відомого історика з представниками Радянської України; його повернення на Батьківщину. По-третє, у своїх працях М. Шаповал постійно акцентує увагу на тому, що ставши політичним лідером УПСР, М. Грушевський не поспішав офіційно оформляти своє членство в ній. В еміграцію суспільствознавець виїхав формально безпартійним і навіть очоливши ЗД УПСР, довгий час зберігав цей статус. По-четверте, М. Шаповал вважає, що політику ЗД УПСР фактично визначає її голова – М. Грушевський, і, на думку лідера празьких есерів, вона не завжди співпадає з програмовими вимогами УПСР. По-п'яте, найбільшої критики зазнають прагнення історика порозумітися з

більшовиками, які М. Шаповал прямо називає зрадою. По-шосте, джерела яскраво демонструють не тільки наявність суспільно-політичних суперечностей між М. Шаповалом та М. Грушевським, але й особистої неприязні між ними. Такий висновок дозволяють зробити численні оціночні судження М. Шаповала, які стосуються не тільки партійної діяльності М. Грушевського, а й характеризують риси його характеру, людські та моральні якості. Саме це, на нашу думку, заважало М. Шаповалу зрозуміти справжню суть політичних кроків славетного історика.

Примітки:

1. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма виклади в Америці / Передм. авт. – Прага: Накладом вид-ва «Вільна Спілка» і Укр. робітн. ун-ту, 1927 (Друк. «Вільної спілки»). – С. 242.
2. Там само.
3. Там само. – С. 243.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). – Ф. 3563, оп. 1, спр. 78, арк. 18.
5. Шаповал М. Шлях визволення [Текст]: сусп.-політ. нариси / Передм. авт. – Прага; Берлін: Нова Україна, 1923 (Друк К. І. Редера). – С. 24.
6. Там само. – С. 25.
7. Шаповал М. Ляхоманія: Наша доба [Текст]: соціально-політичний нарис / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1931. – 287 с. – С. 38.
8. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 28, арк. 137.
9. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 78, арк. 19, 22.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 28, арк. 137, 137зв.
11. Там само. – арк. 137.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 78, арк. 22-23.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 75, арк. 87-89; Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56-59.
14. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 58.
15. Там само.

16. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 118, арк. 133.
17. Там само. – арк. 5зв.
18. Там само. – арк. 6зв.
19. Там само. – арк. 12зв.
20. Там само. – арк. 13.
21. Там само.
22. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – К.: Либідь, 2017. – С. 373.
23. Шаповал М. Ю. Щоденник / С. Зеркаль (упоряд.). – Новий Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1958. Ч. 1: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – 1958. – С. 6.
24. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 119, арк. 10зв.
25. Там само. – арк. 16зв.
26. Там само. – арк. 18.
27. Там само. – арк. 21.
28. Там само. – арк. 143зв.
29. Там само. – арк. 146зв-147.
30. Там само. – арк. 161.
31. Там само. – арк. 163.
32. Шаповал М. Ю. Щоденник. – С. 44.
33. Там само. – С. 45.
34. Там само.
35. Там само. – С. 46, 48, 49.
36. Там само. – С. 51.
37. Там само.
38. Там само. – С. 52.
39. Там само.
40. Там само. – С. 59.
41. Там само. – С. 59-60.
42. Там само. – С. 62.
43. Там само. – С. 71.
44. Там само. – С. 94.
45. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 119а, арк. 91.
46. Шаповал М. Ю. Щоденник. – С. 96.
47. Там само. – С. 97.
48. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 119а, арк. 106.
49. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 244, арк. 74зв, 75.
50. Там само. – арк. 80-81зв.

51. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 213, арк. 44зв.
52. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 244, арк. 83.
53. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 213, арк. 49зв.
54. Там само.
55. Там само. – арк. 50зв.
56. Там само.
57. Там само. – арк. 50зв-51.
58. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 244, арк. 85, 88, 89зв.
59. Там само. – арк. 84.
60. Там само. – арк. 85зв.
61. Там само. – арк. 86, 86зв.
62. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 240, арк. 109.
63. Там само. – арк. 110.
64. Там само. – арк. 111-112.
65. Там само. – арк. 117.
66. Там само. – арк. 118.
67. Там само.

Vitaliy Khomenko

Mykhaylo Hrushevskiy and the Ukrainian Socialists and Revolutionary Party in the Mykyta Shapovalov's works

The problem of the Mykhaylo Hrushevskiy and the Ukrainian Socialists and Revolutionary Party cooperation which nowadays has the controversial character and needs the captious attention of the researches is examined in this article. In general the relations of the glorious historian with the Ukrainian SRs continued from 1917 till 1924, when the social scientists came back to his Mother land. That is why it is extremely important to amplify the research source base in order to find out the major aspects of the famous historian and the SRs cooperation. The studying of the archive funds, works, memoirs, recollections and the epistolary of the M. Hrushevskiy contemporaries, such as M. Shapoval, can give the enormously valuable information. So, the informational potential of the publicist works, autobiographical writings and the epistolary heritage of M. Shapoval, who was the active leader of the URSP during the Ukrainian revolution time and one of the heads of the SR's emigrational organizations and definitely was in a very good relationship with M. Hrushevskiy, has been analyzed in the article.

Ultimately, it was found out that the M. Shapoval's documents, in comparison with other M. Hrushevskiy contemporary's works, probably have the most significant informational potential in the question of the prominent historian and the URSP cooperation. The basic aspects which M. Shapoval has pointed out were the beginning and the reasons of the Central Council Head and the SRs cooperation; the M. Hrushevskiy's activity as the chairman of the URSP Foreign Delegation; the rapports of the well-known historian with the Soviet Ukraine exponents; his return to his homeland.

It was revealed that M. Shapoval constantly focuses the attention on the fact that after having become the URSP political leader M. Hrushevskiy didn't hasten to formalize his membership in it. The famous historian left for the immigration as a non – party and even after having lead the Foreign Delegation he had been saving his status for a long time. M. Shapoval also considers that the Foreign Delegation politics was actually determined by his leader M. Hrushevskiy and, to the Prague SRs' leader mind it did not always match the URSP programmed demands. As it was demonstrated in the documents, the prominent historian's strivings to come to a mutual understanding with the bolsheviks received the intense critics and was directly defined as betray by M. Shapoval. The existence of not only the political and social conflict between M. Shapoval and M. Hrushevskiy but also the personal hostility was emphasized.

Key words: *the USRP, Foreign Delegation, socialist-revolutionaries, the Central Council, emigration, epistolary inheritance, M. Hrushevskiy studies.*

Надійшла до редколегії 28.04.2017 р.